

Advies

van

Prof. Mr. J.M.Saleh
Bijzonder Hoogleraar “Constitutioneel Koninkrijksrecht”
Universiteit Utrecht

op verzoek van de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

inzake

De staatkundige aspecten van het kiesrecht van inwoners van de Nederlandse Antillen en Aruba met de Nederlandse nationaliteit voor Nederlandse leden van het Europees Parlement, in het bijzonder met betrekking tot de vraag “wie bevoegd is tot het regelen van het kiesrecht voor deze Nederlandse inwoners van de Nederlandse Antillen en Aruba voor de Nederlandse leden van het Europees Parlement”.

Inleiding

In het aan mij gerichte verzoek om advies worden vijf onderzoeksvragen voorgelegd ter beantwoording. In dit advies komen verschillende constitutioneel koninkrijksrechtelijke vragen – mede in verband met het EG-verdrag - inzake bovengenoemd onderwerp aan de orde. Daarbij zullen niet alleen de formele aspecten in acht worden genomen, maar ook worden gekeken naar de meer praktische kant bij de uitvoering. Het gaat er immers om het kiesrecht van de Nederlandse inwoners van de Nederlandse Antillen en Aruba naar behoren tot zijn recht te laten komen. Wanneer dat kiesrecht in formele zin bestaat, maar de uitoefening daarvan in de praktijk door al te ingewikkelde procedures en gebrek aan voorlichting wordt bemoeilijkt, wordt er aan dat kiesrecht tekort gedaan.

Vraagstellingen

Vraag a: Is de interpretatie van de bevoegdheidskwestie zoals deze door het kabinet bij de parlementaire behandeling van het wetsvoorstel is uiteengezet, juist?

Het Nederlandse Kabinet stelt zich op het standpunt dat op grond van het Statuut binnen het Koninkrijk het land Nederland in deze bevoegd is om het kiesrecht voor het Europees Parlement te regelen, en wel in de Nederlandse Kieswet. Dit standpunt blijkt uit de Memorie van Toelichting op het ontwerp “Wijziging van de Kieswet in verband met het verlenen van het kiesrecht voor de verkiezing van de leden van het Europees Parlement aan alle Nederlanders die in de Nederlandse Antillen en Aruba woonachtig zijn” (Tweede Kamer, 2007/08, 31 392, nr. 3 (herdruk)), maar ook uit de antwoorden van het Kabinet op vragen en opmerkingen van de Tweede en Eerste Kamer (in het bijzonder de memorie

van antwoord, Eerste Kamer, 2008/09, 31392 nr. C, en de nadere memorie van antwoord, Eerste Kamer, 2008/09 nr. E).

Dit leidt het Kabinet tot de conclusie dat de Europese Parlementsverkiezingen dus in/door Nederland voor de Caribische Rijksdelen moeten worden georganiseerd en niet op/door de Nederlandse Antillen en Aruba zelf. Deze laatste optie heeft het kabinet onwenselijk geacht. De Kieswet wijkt volgens het Kabinet op een aantal aspecten af van de landsverordeningen op de Nederlandse Antillen en Aruba (zo gelden bijvoorbeeld andere regels ten aanzien van het gebruik van stembureaus en gelden andere regels in het stemlokaal). Zouden de verkiezingen echter wel op de Nederlandse Antillen en Aruba worden georganiseerd dan zou de regeling daarvan – aldus het Kabinet – per Rijkswet vastgesteld moeten worden, zodat de verschillen in regels opgegeven worden. Zo wilde het Kabinet echter niet gaan. Wel was het kabinet bereid om extra briefstembureaus op meerdere locaties te openen om te zorgen voor een zo goed mogelijke uitoefening van het kiesrecht voor het Europees Parlement. Dit duidt erop dat het kabinet binnen de grenzen van de Kieswet wenst te blijven terwijl het zoveel mogelijk tegemoetkomt aan de Nederlandse Antillen respectievelijk Aruba.

Hoewel het kabinetsstandpunt inzake de bevoegdheidskwestie gehandhaafd bleef en in de Tweede Kamer minder uitdrukkelijk en uitvoerig aan de orde is geweest, heeft de Eerste Kamer hier wel heel uitvoerig en expliciet een punt van gemaakt.¹ De vraag was namelijk of deze bevoegdheidskwestie niet in een bredere context moest worden geplaatst: kan Nederland (eenzijdig) vaststellen dat de Europese Parlementsverkiezingen op de Antillen en Aruba in/vanuit Nederland worden georganiseerd en niet op de Nederlandse Antillen en Aruba zelf?²

Antwoord: Het door het Nederlandse Kabinet ingenomen standpunt met betrekking tot de bevoegdheid tot het regelen van het kiesrecht van de Nederlandse ingezetenen van de Antillen en Aruba voor het Europees Parlement is naar mijn mening constitutioneel Koninkrijksrechtelijk juist. Bij de beantwoording van de volgende vragen zal dit nader worden gemotiveerd.

Vraag b: Wie is bevoegd tot het regelen van het kiesrecht voor het Europees parlement van Nederlanders die ingezetenen zijn van de Nederlandse Antillen en Aruba (de rijkswetgever, de Nederlandse wetgever of de Arubaanse en Antilliaanse wetgever) en op grond waarvan? Hierbij wordt met name verzocht in te gaan op de verhouding tussen en de interpretatie van de artikelen 3, 11, derde lid, 14, 24 e.v., 38, 41 en 46 van het Statuut.

Het antwoord op deze vraag hangt af van de interpretatie van de relevante bepalingen van het Statuut en van de reikwijdte die men aan die bepalingen wil geven.

¹ Zie Eerste Kamerstukken, 31 392 B,C,D,E.

² H.G. Hoogers, 'Waar toe is de Nederlandse wetgever bevoegd?', *NJB afl.* 2008-31. Hieraan wordt ook in de Eerste Kamer gerefereerd, Eerste Kamerstuk 31 392 B, pg. 2

In de eerste plaats dient te worden gekeken naar art. 3 j° art. 11 Statuut. In art. 3 Statuut is vastgelegd welke aangelegenheden Koninkrijksaangelegenheden zijn.

Art. 3 lid 1 Statuut:

“Onverminderd hetgeen elders in het Statuut is bepaald, zijn aangelegenheden van het Koninkrijk:

- a. de handhaving van de onafhankelijkheid en de verdediging van het Koninkrijk;
- b. de buitenlandse betrekkingen;
- c. het Nederlanderschap;
- d. de regeling van de ridderorden, alsmede van de vlag en het wapen van het Koninkrijk;
- e. de regeling van de nationaliteit van schepen en het stellen van eisen met betrekking tot de veiligheid en de navigatie van zeeschepen, die de vlag van het Koninkrijk voeren, met uitzondering van zeilschepen;
- f. het toezicht op de algemene regelen betreffende de toelating en uitzetting van Nederlanders;
- g. het stellen van algemene voorwaarden voor toelating en uitzetting van vreemdelingen;
- h. de uitlevering.”

Het gaat hier blijkens de toelichting op het Statuut om een limitatieve opsomming. Mocht de wens bestaan om ook andere zaken tot Koninkrijksaangelegenheden te bestempelen, kan dit slechts in gemeen overleg gebeuren. Uit de toelichting op het Statuut en uit de steeds terugkerende discussie over dit onderwerp (laatstelijk inzake de “Rijkswet Kustwacht voor de Nederlandse Antillen en Aruba”: 25 februari 2008) blijkt derhalve dat genoemd artikel naar letter, geest en strekking zeer restrictief moet worden geïnterpreteerd.³ Aangezien het kiesrecht in zijn algemeen niet in deze lijst voorkomt, moet het als een eigen aangelegenheid van de landen en niet van het Koninkrijk worden aangemerkt. Het Koninkrijk dient wel het democratisch staatsbestel en daarmee de fundamentele regels over het actief en passief kiesrecht in de landen te waarborgen. Dit laatste blijkt in het bijzonder uit artikelen 43 lid 2 en 46 lid 1 Statuut.

Moet het kiesrecht voor het Europees Parlement – gelet op het verdragsrechtelijk verband van het Koninkrijk in dit geval met derde landen en als gevolg daarvan mede gelet op de in artikel 3 lid 1, sub b, Statuut genoemde “buitenlandse betrekkingen” – in de context van artikel 11 lid 3 Statuut als een Koninkrijksaangelegenheid worden aangemerkt?

³ Zie Van Rijn, p. 79-80

Art. 11 leden 3 en 6 Statuut:

Lid 3: “Ten aanzien van buitenlandse betrekkingen wordt aangenomen, dat buitenlandse betrekkingen, wanneer belangen van de Nederlandse Antillen, onderscheidenlijk van Aruba in het bijzonder daarbij betrokken zijn, dan wel wanneer de voorziening daarin gewichtige gevolgen voor deze belangen kan hebben, de Nederlandse Antillen, onderscheidenlijk Aruba raken.”

Lid 6: De regering van de Nederlandse Antillen, onderscheidenlijk van Aruba, kan aangeven, welke aangelegenheden van het Koninkrijk, behalve die, in het eerste tot en met het vierde lid genoemd, haar land raken.

In de eerste plaats moet worden opgemerkt dat ingevolge het bepaalde in het zesde lid van artikel 11 de regeringen van de landen in beginsel zelf uitmaken welke aangelegenheden haar land raken. Hoewel er discussie mogelijk is over de interpretatie van deze bepaling vanwege de toevoeging: “behalve die, in het eerste tot en met het vierde lid genoemd”, moet worden aangenomen dat de landen in deze in belangrijke mate autonoom zijn.⁴ Zij maken ingevolge art. 41 lid 1 Statuut zelfstandig uit hoe hun eigen belangen worden behartigd. Het is mij niet bekend dat de Antillen en Aruba het onderwerp van Europees kiesrecht van Nederlandse ingezetenen op de eilanden formeel aan de orde hebben gesteld in de Rijksministerraad als zijnde een onderwerp van buitenlandse betrekkingen dat hen vanwege de betrokken belangen dan wel vanwege de gewichtige gevolgen raakt. Daar komt nog bij dat met genoemde bepaling slechts wordt beoogd aan te geven het aantal onderwerpen waarover de landen als regel willen meespreken. Voor de daarbij te volgen procedure wordt verwezen naar artikelen 24-27 Statuut, die geen directe betrekking hebben op de bevoegdheidskwestie. Het feit dat een verdrag een van de landen van het Koninkrijk raakt en dat het land bij de voorbereiding daarvan moet worden betrokken, impliceert nog niet dat dit verdrag in dat land ook gelding heeft of moet krijgen.

Met andere woorden: het enkele feit dat verkiezingen voor het Europees Parlement krachtens het EG-Verdrag “gewichtige gevolgen” in de zin van artikel 11 lid 3 van het Statuut kunnen hebben in de Antillen en Aruba, impliceert geenszins dat deze landen ingevolge het EG-Verdrag ook de bevoegdheid hebben om zelfstandig het kiesrecht voor dat Parlement te regelen. Weliswaar is het hele Koninkrijk lid-staat van de Europese Unie (art. 299 lid 1 Verdrag Europese Unie), maar de territoriale werking van de Europese verdragen, blijft beperkt tot Nederland. Voor de Landen en Gebieden Overzee (LGO), waartoe de Antillen en Aruba behoren, geldt immers nog steeds alleen het bijzondere associatieregime (deel IV EG-Verdrag).⁵ Het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen (HvJEG) zegt in zijn uitspraak van 12 september 2006 (Eman en

⁴ Zie Hoogers en Nap, pg. 60; Borman, pg. 90 en 146.

⁵ Zie Borman, p. 70 en 157; Besseling, De Europese Unie en de Koninkrijksrelaties, p. 111; Besseling, Nederlands Tijdschrift voor Europees recht, pg. 64-71; Van Rijn, p.125; Besselink e.a., De Nederlandse Grondwet en de Europese Unie, Europa Law Publishing, Groningen, 2004, p. 191-193; Croes, p. 127-137, die u itgaat van een andere visie.

Sevinger tegen College B en W Den Haag) dat “de artikelen 189 en 190 EG niet van toepassing zijn op de LGO en dat de lidstaten niet gehouden zijn om daar verkiezingen voor het Europees Parlement te organiseren (r.o. 46-47). Het Europees Parlement is ook geen wetgevende macht voor de LGO (r.o. 48). Het enkele feit dat het gemeenschapsrecht wellicht invloed uitoefent op de Antillen en Aruba en dat een gemeenschapsregeling daar indirecte gevolgen heeft, levert volgens het Hof niet voldoende gronden op om tot een ander oordeel te komen (r.o. 49). Voorts aldus het Hof: “Bij het ontbreken van bijzondere bepalingen hierover in het Verdrag, staat het immers aan de lidstaten om de regels te kiezen die het beste passen bij hun constitutionele structuur” (r.o. 50).⁶ Art. 14 Statuut is in deze dan ook niet van toepassing.

In dit verband komt ook de betekenis van art. **46 Statuut** aan de orde:

“De landen kunnen aan Nederlanders die geen ingezetenen van het betrokken land zijn, het recht toekennen vertegenwoordigende lichamen te kiezen, alsmede aan ingezetenen van het betrokken land die geen Nederlander zijn, het recht vertegenwoordigende lichamen te kiezen en het recht daarin gekozen te worden, een en ander mits daarbij tenminste de vereisten voor ingezetenen die tevens Nederlander zijn, in acht worden genomen.”

Deze bepaling laat aan de landen de keuzemogelijkheid om zelfstandig af te wijken van de in het eerste lid gestelde eis van ingezetenschap en voor het actief en passief kiesrecht van de eis van Nederlanderschap. In dit geval heeft het Nederlandse Kabinet er nadrukkelijk voor gekozen om het kiesrecht te verlenen aan Nederlandse ingezetenen van de Antillen en Aruba. Dat verreweg de meeste ingezetenen van die landen Nederlanders zijn, staat vast. Aan dit vereiste is voldaan. Het betrokken land is in dit geval Nederland. Immers, Nederland is het land dat in Europa ligt en dat krachtens het Europees Verdrag – zondermeer – kiesrecht heeft voor het Europees Parlement. Dat blijkt ook uit de eerder aangehaalde uitspraak van het HvJEG (Eman-Sevinger).⁷ Het Hof heeft echter niet bepaald dat het betrokken land Nederland aan de Nederlandse ingezetenen van de Antillen en Aruba het kiesrecht moet geven, maar wel dat de in de toen geldende regeling bestaande ongelijke behandeling tussen de Nederlandse ingezetenen van de Antillen en Aruba en die van een derde land moest worden opgeheven. Per saldo blijven de keuzemogelijkheden inzake het actief kiesrecht en de regeling daarvan een aangelegenheid van de landen.

Antwoord: Op grond van al het vorenstaande moet de Nederlandse wetgever als de bevoegde wetgever inzake het Kiesrecht voor het Europees Parlement - ook voor de Nederlandse ingezetenen van de Nederlandse Antillen en Aruba - worden aangemerkt.

⁶ Zie Besseling, Common Market Law Review 45, 2008, p.795-796.

⁷ Dit geeft het Kabinet ook aan in zijn Memorie van Antwoord, kamerstukken I, 2008/09, 31 392C; Hof van Justitie Europese Gemeenschappen, 12 september 2006, C-300/04 (Eman / Sevinger, r.o. 46-47 en 57-61).

Vraag c: *In welk soort regelgeving moet de verkiezing van de Nederlandse leden van het Europees Parlement worden vast gelegd c.q. (indien er een keuze mogelijkheid is) zou dit naar uw oordeel het beste vastgelegd kunnen worden?*

Antwoord: Uit de hierboven gemotiveerde conclusie dat de Nederlandse wetgever de bevoegde instantie is tot het regelen van de verkiezing van de Nederlandse leden van het Europees Parlement, volgt dat de regelgeving daarvoor in een Nederlandse wet moet worden vastgelegd met mogelijke daaraan gekoppelde uitvoeringsmaatregelen die – rekening houdend met de plaatselijke situatie - een praktische uitoefening van het Kiesrecht voor Antillianen en Arubanen op hun respectievelijke eilanden kunnen bevorderen.

Hierover onder vraag d meer.

Vraag d: *Hoe luidt uw antwoord op de vragen b en c als geregeld moet worden dat de Nederlandse ingezetenen van de Nederlandse Antillen en Aruba hun kiesrecht uitoefenen op dezelfde manier als in Nederland, dus in een stemlokaal?*

Ook hier geldt als antwoord dat de Nederlandse wetgever inzake het Europees kiesrecht voor de Nederlandse ingezetenen van de Nederlandse Antillen en Aruba rechtens de bevoegde instantie is en dat er in beginsel dus een Nederlandse wet moet zijn. Dat neemt niet weg dat de landen van het Koninkrijk in onderling overleg kunnen bepalen dat dit onderwerp bij Rijkswet wordt geregeld, en wel op basis van art. 38 Statuut.

Art. 38, leden 1 en 2 Statuut:

Lid 1: Nederland, de Nederlandse Antillen en Aruba kunnen onderling regelingen treffen.

Lid 2: In onderling overleg kan worden bepaald, dat zodanige regeling en de wijze daarvan bij rijkswet of algemene maatregel van rijksbestuur wordt vastgesteld.

Het staat de landen van het Koninkrijk uiteraard vrij om in goed onderling overleg bij consensus Rijkswet tot een regeling van het kiesrecht te komen, zodat de Nederlandse ingezetenen van deze landen op dezelfde wijze als in Nederland hun kiesrecht kunnen uitoefenen, dus niet in/via een briefstembureau, maar feitelijk in een stemlokaal.

De regeling bij Rijkswet is echter niet noodzakelijk, voor dit geval procedureel nodeloos ingewikkeld en zal geen meerwaarde hebben ten opzichte van andere modaliteiten die voor hand en zijn en ook heel praktisch kunnen functioneren.

Dat er een kiesmodaliteit moet komen om het kiesrecht van de Nederlanders op de Antillen en Aruba beter tot zijn recht te laten komen is m.i. wel gewenst. De praktijk wijst namelijk uit dat het nu gehanteerde systeem op de eilanden als te ingewikkeld en omslachtig wordt beschouwd. Dit heeft tot gevolg dat nog veel te weinig mensen daar gebruik van maken. Blijkens de gepubliceerde cijfers hebben voor de Europese verkiezingen van 4 juni 2009 op de Antillen slechts 1500 mensen een geldige stem

uitgebracht via briefstembureaus bij de Vertegenwoordiging van Nederland in de Nederlandse Antillen in Willemstad (Curaçao) en Philipsburg (Sint Maarten). Op Aruba was het aantal geldige stemmen 14.559. De grote deelname op Aruba blijkt te maken te hebben met de campagnes van Nederlandse en Arubaanse politieke partijen, die elk een Arubaan op hun lijst hadden staan. Het aantal ongeldige stemmen was op de Antillen in vergelijking met Nederland en Aruba vrij hoog. Als drempels worden aangemerkt: het opvragen/afhalen en invullen van een registratieformulier, het opsturen/bezorgen daarvan naar de Nederlandse Vertegenwoordiger of naar de gemeente Den Haag, de controle en registratie in den Haag, opsturen van de stembrief vanuit Den Haag naar de geldig geregistreerde stemgerechtigden, het invullen van de stembrief (invullen met rood, wat niet altijd wordt begrepen en/of niet altijd voorhanden is), en bezorgen bij of verzenden naar de Nederlandse vertegenwoordiging of Den Haag.

Antwoord: De meest geëigende wijze is dat de Nederlanders op de Antillen en Aruba – evenals in Nederland – in een regulier stemlokaal hun stem uitbrengen. Ook de Nederlandse Kiesraad wijst in zijn advies van 28 september 2007 op deze mogelijkheid. In nauw overleg met de Antilliaanse en Arubaanse regering en de eilandelijke autoriteiten kan – met de nodige controle - gebruik worden gemaakt van de kiezersregisters van de eilanden. Al naargelang de behoefte, grootte c.q. het aantal inwoners van het eiland worden een of meer stemlokalen ingericht als dependances van de Nederlandse Vertegenwoordiging. Het personeel van de Vertegenwoordiging, versterkt met plaatsvervangers, hebben daar zitting. In samenwerking met de lokale autoriteiten wordt gezorgd voor de nodige beveiliging. Bij of krachtens uitvoeringsbesluiten van de Kieswet zal het een en ander moeten worden uitgewerkt. In goed overleg met de Antilliaanse en Arubaanse regering en de eilandsbesturen kan daarbij ook gebruik worden gemaakt van een consensus algemene maatregel van Rijksbestuur als bedoeld in artikel 38 lid 2 Statuut. Op bepaalde feitelijke onderdelen bij de uitvoering kan de samenwerking ook in een protocol worden vastgelegd.

Vraag e: Welke entiteit moet als lidstaat van de Europese Unie worden beschouwd: Nederland of het Koninkrijk der Nederlanden?

In het voorgaande (sub vraag b) is reeds tot uitdrukking gebracht dat het Koninkrijk als lidstaat van de EU moet worden beschouwd, aangezien het Koninkrijk onder internationaal recht de verdragssluitende partij is. De territoriale werking van de Europese verdragen blijft, afgezien van het associatieregime, echter beperkt tot Nederland.⁸ Veelal wordt in de onderhavige Europese situatie de term ‘lidstaat’ gebruikt als een synoniem voor ‘verdragssluitende partij’, maar anderzijds wordt tegelijkertijd ook aangenomen dat de overzeese landen en gebieden geen deel uitmaken van de Europese Gemeenschap. Dat laatste blijkt ook uit de eerder genoemde uitspraak van het Hof (zaak Eman/Sevinger) en

⁸ L.F.M. Besselink e.a., *De Nederlandse Grondwet en de Europese Unie*, Groningen: Europa Law Publishing, 2004, p. 191-193. Ingezetenen van de Antillen/Aruba met de Nederlandse nationaliteit hebben ook het burgerschap van de EU met het reis- en verblijfrecht in de EU.

uit de zaak Nederlandse Antillen/Raad Europese Unie.⁹ In deze context wordt de term “lidstaat” in beperkte zin uitgelegd.

Antwoord: Het Koninkrijk der Nederlanden moet als lidstaat van de EU worden beschouwd, aangezien het Koninkrijk onder internationaal recht de verdragsluitende partij is. De territoriale werking van de Europese verdragen blijft, afgezien van het associatieregime, echter beperkt tot Nederland.

Geraadpleegde documenten en literatuur:

- 1) Alle parlementaire stukken (31 392) zowel van de Tweede Kamer als van de Eerste Kamer met betrekking tot de “Wijziging van de Kieswet in verband met het verlenen van het kiesrecht voor de verkiezing van de leden van het Europees Parlement aan alle Nederlanders die in de Nederlands Antillen en Aruba woonachtig zijn”;
- 2) Uitspraak van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen van 12 september 2006 in zake:Eman&Sevinger/College van burgemeester en wethouders van Den Haag, zaaksnr. C 300/04;
- 3) Uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State van 21 november 2006, zaaksnr. 200404446/1 en 200404450/1;
- 4) Uitspraak van het Europees Hof voor de rechten van de Mens, 6 september 2007, inzake Eman&Sevinger;
- 5) Advies van de Raad van State d.d. 1 februari 2008;
- 6) Kiesraad, Advies d.d. 28 september 2007 inzake toekenning kiesrecht ingezetenen Nederlandse Antillen en Aruba voor verkiezingen voor het Europees Parlement;
- 7) Mr. L.F.M. Besselink,
Case C-145/04, Spain v. United Kingdom, Judgment of the Grand Chamber of 12 September 2006;
Case C-300/04, Eman and Sevinger, judgment of the Grand Chamber of 12 September 2006;
ECtHR (Third Section); 6 September 2007, Applications Nos. 171773/07 and 17180/07, Oslin benito Sevinger and Michiel Godfried Eman v. the Netherlands, Common Market Law Review 45, Kluwer Law International 2008, p. 787-813;
- 8) Mr. L.F.M. Besselink, “Nederlands post-koloniaal kiesrecht: Het Europees Parlement en de Tweede Kamer”, Nederlands Tijdschrift voor Europees recht, afl. 4, 2007, p. 64-71;
- 9) Mr. L.F.M. Besselink e.a., “De Nederlandse Grondwet en de Europese Unie”, Europa Law Publishing, Groningen, 2004;
- 10) Mr. L.F.M. Besselink, “De Europese Unie en de Koninkrijkrelaties”, 50 jaar Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden, bijdragen voor het congres 50 jaar Statuut, 3 december 2004, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2005, p. 109-122;
- 11) Mr. C. Borman, “Het Statuut voor het Koninkrijk”, 2de druk, Kluwer, Deventer, 2005, p. 67-80 en 156-167;
- 12) Mr. A.G. Croes, De herdefiniëring van het Koninkrijk, Proefschrift, Universiteit Tilburg, Wolf Legal Publishers, Nijmegen, 2006;.

⁹ HvJEG zaak C-452/98, *Nederlandse Antillen/Raad Europese Unie*, pt. 50; cf. Besselink cs. 2004, p. 192.

- 13) Mr. H.G. Hoogers, “Waartoe is de Nederlandse wetgever bevoegd? De wijziging van de Kieswet in verband met de zaak Eman-Sevinger”, *Nederlands Juristenblad*, 12 september 2008, 1566, p. 1934-1935;
- 14) Mr. H.G. Hoogers en Mr. M. Nap, “Het Statuut, de Grondwet en het Internationale recht”, zie onder 10 p. 53-86;
- 15) Mr. A.B. van Rijn, “De plaats van Nederland en de Caribische partners in de buitenlandse betrekking en de verdragregels van het Koninkrijk”, zie onder 10, p. 87-108;
- 16) Mr. A.B. van Rijn, “Staatsrecht van de Nederlandse Antillen”, W.E.J. Tjeenk Willink, Deventer, 1999, p. 107-125.

Curaçao, 4 september 2009

Prof. mr. J.M.Saleh